

การศึกษาวิเคราะห์การบรรลุธรรมของภิกษุณีที่ได้รับเอตทัคคะ
ในพระพุทธศาสนาเถรวาท: กรณีศึกษาพระกิสาโคตมีเถรี
พระปฎาจารย์เถรีและพระกุนทลเกสีเถรี
An Analytical Study of the Enlightenment of
the Foremost Bhikkhunis in Theravāda Buddhism :
A Case Study of Kīsa Gotami, Paṭācārā and Kuṇḍalakesī

แม่ชีสถิตาภรณ์ กสิพันธ์*

Sathitaporn Kasiphan

แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม**

Kritsana Raksachom

อรชร ไกรจักร***

Orachorn Krichackra

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย
Buddhist Studies The Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand
Email: sathitapornkasiphan@gmail.com, kritsana.rak@mcu.ac.th, orachorn.k2505@gmail.com

Received: February 05, 2024

Revised: April 25, 2024

Accepted: May 28, 2024

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษาประวัติพระกิสาโคตมีเถรี พระปฎาจารย์เถรีและพระกุนทลเกสีเถรีที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาท และ (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์การบรรลุธรรมของพระภิกษุณีที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาท กรณีศึกษาพระกิสาโคตมีเถรี พระปฎาจารย์เถรี และพระกุนทลเกสีเถรี งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคัมภีร์ โดยศึกษาตัวอย่างพระเถรีที่ได้รับเอตทัคคะ ๓ รูป จากทั้งหมด ๑๓ รูป วิเคราะห์เนื้อหาและนำเสนอในลักษณะการพรรณนา

* แม่ชีสถิตาภรณ์ กสิพันธ์ Sathitaporn Kasiphan, พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาพระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Master of Art (Buddhist Studies) Mahachulalongkornrajavidyalaya University

** ผศ. ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม Asst. Prof. Dr. Kritsana Raksachom ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ Thesis Advisor

*** ผศ.พิเศษ ดร.อรชร ไกรจักร Asst. Prof. Dr. Orachorn Krichackra ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ Thesis Advisor

ผลการวิจัยพบว่า (๑) การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การบรรลุในระดัปลอกุตตรธรรม ๙ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ที่พระอริยบุคคลสามารถกำจัดตัณหา ตัณห์กิเลส ละสังโยชน์ รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ด้วยการเจริญสมณะและวิปัสสนา (๒) ประวัติพระกัสาโคตมีเถรี พระปฎาจารย์เถรีและพระกุนฑลเกสีเถรีที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาทพบว่าในภพชาติของพระพุทธเจ้าประมุขตตะพระเถรีทั้ง ๓ รูป มีความตั้งใจจะบวช ปรารถนาที่จะได้รับการยกย่องในเอตทัคคะและท่านทั้ง ๓ รูปสมความปรารถนาในชาติสุดท้ายของพระพุทธเจ้าสมณโคดม (๓) วิเคราะห์การบรรลุธรรมของพระภิกษุณีที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่าพระกัสาโคตมีเถรีบรรลุธรรมด้วยการนั่งพิจารณาแสงเปลวประทีปที่ได้รับยกย่องเอตทัคคะฝ่ายผู้ทรงจีวรเศร้าหมอง พระปฎาจารย์เถรีบรรลุธรรมด้วยการยืนพิจารณาตักน้ำล้างเท้า ๓ ครั้งได้รับยกย่องเอตทัคคะฝ่ายผู้ทรงพระวินัย และพระกุนฑลเกสีเถรีบรรลุธรรมด้วยการยืนพิจารณาการไหลของน้ำได้รับยกย่องเอตทัคคะฝ่ายผู้รู้ฉับพลัน คุณวิเศษที่ได้ของพระเถรีทั้ง ๓ รูป คือปฏิสัมภทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖

คำสำคัญ: การบรรลุธรรม; เอตทัคคะ; พระกัสาโคตมีเถรี; พระปฎาจารย์เถรี;

พระกุนฑลเกสีเถรี

Abstract

In this paper, three objectives were purposely made: (1) to study the enlightenment in the scriptures of Theravada Buddhism; (2) to study the history of Kāsa Gotamī, Paṭācārā, and Kuṇḍalakesī who were given the foremost in Theravada Buddhism; and (3) to analyze the enlightenment of Bhikkhunīs who were given the foremost in Theravada Buddhism by which a case study of Kāsa Gotamī, Paṭācārā, and Kuṇḍalakesī was purposively chosen. This research employed the documentary research methodology done by studying the exceptional examples of the mentioned three Bhikkhunīs who were given the foremost out of thirteen ones and then the contents analysis was also done through the descriptive method respectively.

The research findings showed that: 1) the enlightenment in Theravada Buddhism is defined as enlightenment in the level of Lokuttara-dhamma (nine supermundane states), comprising of four kinds of Magga (the four paths), four kinds of Phala (the four fruitions), and Nibbāna accordingly. In these states, through insight and tranquil meditation, the noble ones are able to get rid of tanhā (craving), kilesa (defilements), and samyojana

(fettors), and thereby realizing *Ariyasacca* (the four noble truths), 2) the history of Therī, Kīsa Gotamī, Paṭācārā, and Kuṇḍalakesī who were given the foremost in Theravada Buddhism shows that in the time of the Buddha named ‘Patumitta’ they had the intention to ordain and thereby wishing to be given the foremost and their wish was complete in the time of Gotama Buddha, 3) in analyzing the enlightenment of Bhikkhunīs who were given the foremost in Theravada Buddhism, it also shows that Kīsā Gotami became enlightened through contemplation of the flickering lights and received the title *Lūkhacīvaradharānaṃ* (foremost wearers of coarse robes); Paṭācārā became enlightened through contemplation of the water that she used to wash her feet three times and received the title *Vinayadhārikā* (foremost keeper of the monastic disciplinary rules among the nuns), and Kuṇḍalakesī became enlightened through contemplation of flowing water and received the title *Khippābhiññā* (foremost nun in quick deep knowledge). The extraordinary qualities of the three Therīs were of four kinds of *Paṭisambhidā* (the four ways of discriminating knowledge), eight kinds of *Vimokkha* (the eight states of liberation), and six kinds of *Abhiññā* (the sixfold super knowledge).

Keywords: Enlightenment; Foremost; Kīsa Gotami; Paṭācārā; Kuṇḍalakesī

บทนำ

มนุษย์ทุกคนที่เกิดมาบนโลกนี้มีวิถีชีวิตที่ต่างกันอย่างสิ้นเชิงดูฐานะทางการเงินของครอบครัว สังคมรอบข้าง การใช้ชีวิตตามที่ตนเองต้องการหรือพ่อแม่ชี้แนะเส้นทางให้ หรือแม้แต่ชีวิตที่สุข สมหวัง ชีวิตที่ทุกข์ เสียใจ ประสบกับความพลัดพรากล้วนมีที่มาของเหตุและผลที่เกิดขึ้นกับชีวิต ตามหลักทางพระพุทธศาสนา มีความเชื่อในการเกิดของมนุษย์มาจากเหตุและผลของกรรม พระพุทธเจ้าตรัสไว้ปรากฏใน ปิณฑิตตอภินิสสูตร ว่า “เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมใดไว้จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม เราย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น”^๑ พุทธพจน์ที่ทรงตรัสนี้มีความกระจ่างชัดเจนว่ามนุษย์จะมีชีวิตที่ดีหรือไม่ดีย่อมมีกรรมเป็นปัจจัยที่ส่งผลกับชีวิตไม่ได้ขึ้นอยู่กับชาติตระกูลหรือกำเนิด^๒ ปัจจุบันมนุษย์ส่วนใหญ่จะโทษกรรมทุกครั้งเมื่อเกิดปัญหาหรือความเสียหาย ความสูญเสียผู้เป็นที่รักซึ่งเป็นสิ่งที่ทุกคนต้องพบและเกิดขึ้นกับ

^๑ อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๔๘/๑๐๖.

^๒ ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๔๒/๕๓๒.

ทุกคนชั้นวรรณะ คนจำนวนมากที่เกิดความทุกข์และทำใจไม่ได้กับการสูญเสียคนรัก สิ่งที่ดีนรัก ดังจะเห็นจากเหตุการณ์เมื่อเมื่อวันที่ ๑๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๙ คนไทยทั้งประเทศได้สูญเสียและโศกเศร้ากับการเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤพดินทร สยามมินทราธิราช บรมนาถบพิตร หรือแม้แต่เหตุการณ์ วันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๗ คนไทยและทั่วโลกพบกับโศกนาฏภัยคลื่นยักษ์ “สึนามิ” พัดถล่มภาคใต้ของประเทศไทยมีผู้เสียชีวิตประมาณ ๕,๔๐๐ คนและจาก ๑๔ ประเทศมีผู้เสียชีวิตมากกว่า ๒ แสนคน^๓ วนาศภัยในลิเบีย เมืองเดอร์นา พายุเทอริเคน น้ำท่วม เชื้อนพิษ หลายครอบครัวถูกมวนน้ำพัดหายไปมีผู้เสียชีวิตมากกว่า ๗,๐๐๐ คน^๔ ล่าสุด สถานการณ์การแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา ๒๐๑๙ (COVID 19) ผลการศึกษาวิจัยจากมหาวิทยาลัยวอชิงตันของสหรัฐอเมริกาพบใน ๑๙๑ ประเทศทั่วโลก พบว่าจากสถิติปี ๒๐๒๐ มีผู้เสียชีวิตจากโควิด ๑๐๐,๐๐๐ ราย ปี ๒๐๒๓ มีผู้เสียชีวิตทั่วโลก ๖,๗๙๓,๒๒๔ ราย^๕

จากเหตุการณ์ความสูญเสียคนที่รักจากไปไม่ว่าจะมาจากการเสียชีวิต ภัยพิบัติธรรมชาติ เหตุการณ์ที่ไม่คาดคิด การไร้ที่อยู่อาศัยเหมือนดังเช่นสมัยพุทธกาลที่พระกัสสปโคตมิเถรี พระภูษาจาราเถรี และพระกุนทลเกสีเถรี ได้ประสบเหตุการณ์ความสูญเสียบุคคลที่รักทั้ง ๓ พระเถรีมีความโศกเศร้า เสียใจ ร่ำไห้จนน้ำตาแทบเป็นสายเลือด รู้สึกถึงความเดียวดาย ไร้ที่พึ่งพิง ควบคุมตนเองไม่ได้ สติพ่นเพื่อนเป็นบ้าอันเนื่องจากได้รับผลกระทบรุนแรงทางจิตใจเป็นอย่างยิ่ง ขาดผู้ที่รับฟังความทุกข์เกิดขึ้นหรือให้ข้อคิดแนะนำที่ดี จนกระทั่งได้พบกับพระพุทธเจ้า ฟังธรรมเทศนาจนเข้าใจในหลักความจริงของชีวิต เข้าใจธรรมชาติของมนุษย์และน้อมนำคำสอนและหลักธรรมเพื่อการละสังโยชน์ การรู้แจ้งในหลักอริยสัจ ๔ โดยการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา การกำหนดรู้ในรูปนามชั้น ๕ ให้เห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริงพร้อมปฏิสัมภิทา ๔ และอริยมรรค ๘ มาปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์จนทำให้บรรลุนิพพานพาตนเองและผู้อื่นพ้นจากสังสารวัฏได้

^๓ สำนักข่าว Amaring ๓๔ HD, ข่าวทั่วไป, “รำลึก ๑๓ ปี โศกนาฏกรรม คลื่นยักษ์ สึนามิ”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://www.amarintv.com/news/detail/114007> [๒๘ สิงหาคม ๒๕๖๖].

^๔ สำนักข่าว BBC New ไทย, “วนาศภัยลิเบีย ทำไม่ความเสียหายถึงรุนแรงเช่นนี้ ในวันที่ยอดผู้เสียชีวิตอาจเพิ่มสูงถึง ๒๐,๐๐๐ คน”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://www.bbc.com/thai/articles/cgmp30qnzeo> [๑๑ กันยายน ๒๕๖๖].

^๕ กรมอนามัย, COVID-๑๙ รู้ทันป้องกันได้, “สรุปสถิติทั่วโลก รายงานสถานการณ์โควิด-๑๙ ทั่วโลก”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://www.bbc.com/thai/articles/c4n4d4225020> [๓๑ สิงหาคม ๒๕๖๖].

วัตถุประสงค์การวิจัย

๑. เพื่อศึกษาการบรรลุลหธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
๒. เพื่อศึกษาประวัติของพระภิกษุณีที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาท
๓. เพื่อศึกษาวิเคราะห์การบรรลุลหธรรมของพระภิกษุณีที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาท

วิธีการวิจัย

งานวิจัยนี้ เป็นงานวิจัยเชิงคัมภีร์ (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของการวิจัยไว้ ๒ ด้าน คือ (๑) ขอบเขตด้านเนื้อหา ได้แก่ ความหมายและกระบวนการของการบรรลุลหธรรม ประเภทและลักษณะของผู้บรรลุลหธรรม ระดับการบรรลุลหธรรมได้แก่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ คุณวิเศษแห่งการบรรลุลหธรรม ประวัติและภูมิหลังของพระภิกษุณีที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาท การออกบวช การบำเพ็ญบารมีและการบรรลุลหธรรมของพระเถรีทั้ง ๓ รูป (๒) ขอบเขตด้านเอกสาร ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประกอบด้วยพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ใน พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช อรรถกถาเถรีคถาและ หนังสือ ตำรา บทความ เอกสาร และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ เพื่อนำเสนอผลการวิจัยอภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัย

๑. ผลการศึกษาการบรรลุลหธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า การบรรลุลหธรรม หมายถึง การบรรลุลหโลกุตตรธรรม ๙ อันได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ซึ่งที่ผู้บรรลุลหธรรมเป็นพระอริยบุคคลผู้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา การเจริญสมณะและวิปัสสนาจนสำเร็จเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามีและพระอรหันต์ สำหรับการบรรลุลหธรรมนี้มี ๒ ลักษณะ ได้แก่ เจโตวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นทางจิต หลุดพ้นด้วยสมาธิ เป็นภาวะจิตที่ประกอบด้วยสมาธิกำจัดราคะได้ ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัด อันได้แก่ กาม ความติดใจ ความใคร่ ในอารมณ์ต่าง ๆ รวมถึงตัณหาและโทสะ เพราะโทสะเป็นแรงผลักดันให้เกิดราคะ เพราะฉะนั้น เมื่อหลุดจากราคะจึงจะมีเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา^๖ ความหลุดพ้นแห่งปัญญาที่บริสุทธิ์สมบูรณ์ไม่มีกิเลสกำกั้นซึ่งปัญญาวิมุตตินี้จะเกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลผู้บรรลุลหผล เพราะเมื่อปัญญากำจัด อวิชชาได้ ทำให้

^๖ อ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๑๐๗.

หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัด ก็เกิดปัญญาวิมุตติ ได้แก่ผลฉาน ผลปัญญา อรหัตผลฉาน อรหัตผลปัญญา^๗ สำหรับระดับของการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาแบ่งได้ ๓ ลักษณะ คือ (๑) ลักษณะที่แบ่งตามประเภทของกิเลสที่ละได้หรือเรียกว่าสังโยชน์ ๑๐ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ, วิจิกิจฉา, สีลัพพตปรามาส, กามฉันทะ, พยาบาท, รูปราคะ, อรูปราคะ, มานะ, อุทธัจจะ, และอวิชชา (๒) ลักษณะที่แบ่งตามอริยบุคคล (บุคคลผู้ประเสริฐ) ๗ จำพวก ได้แก่ ผู้ที่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกายและสิ้นอาสวะแล้วเพราะเห็นด้วยปัญญา, ผู้ที่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกาย แต่สิ้นอาสวะแล้วเพราะเห็นด้วยปัญญา, ผู้ที่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกายและอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา, ผู้ที่เข้าใจอริยสัจธรรมถูกต้องแล้ว และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา, ผู้ที่เข้าใจอริยสัจธรรมถูกต้องแล้ว และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา แต่มีศรัทธาเป็นตัวนำหน้า หมายถึงอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลแล้วขึ้นไปจนถึงเป็นผู้ปฏิบัติเพื่ออรรถที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ, ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล ที่มีปัญญินทรีย์แก่กล้า อบรมอริยมรรคโดยมีปัญญาเป็นตัวนำ ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุแล้วกลายเป็นทิฏฐิปัตตะ, ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้า อบรมอริยมรรค โดยมีศรัทธาเป็นตัวนำ ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุต และ (๓) ลักษณะที่แบ่งตามการบรรลุธรรมระดับโลกียธรรม คือ การบรรลุธรรมชั่วคราวด้วยกำลังของสมาธิ กล่าวคือการทำให้กิเลส คือราคะ โทสะ โมหะ สงบระงับลงเพียงชั่วคราว แต่ไม่ได้สลัด ตัดขาดออกไปจากจิตอย่างถาวร ความอยากเกิดได้อีก ทำให้เกิดภพชาติได้อีก การบรรลุธรรมระดับโลกุตระธรรม คือ การบรรลุธรรมแบบถาวร กล่าวคือสามารถดับกิเลสอย่างสิ้นเชิง เรียกได้ว่าเข้าสู่กระแสของพระนิพพานแน่นอน สามารถตัดภพตัดชาติแห่งการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ สำหรับการบรรลุธรรมนั้นเป็นไปโดยลำดับที่ ๑ พระโสดาบัน คือ ผู้เข้าถึงกระแส ผู้ที่ทำลายทิฏฐิกิเลส ยินดีในการทำบุญทำทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ยังข้องเกี่ยวในกามคุณอารมณ์ ลำดับที่ ๒ พระสกทาคามี คือ ผู้ที่จะมาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว จิตจะคลายจากราคะ โทสะ โมหะมากขึ้น เป็นผู้ที่ได้บรรลุผลนั้นในกามภพ รูปภพและอรูปภพ ลำดับที่ ๓ พระอนาคามี คือ ผู้ไม่มาเกิดอีกในกามาวจรภพอีกแต่จะเกิดในพรหมโลกอีกเพียงครั้งเดียวเท่านั้น มีศีลและสมาธิบริบูรณ์ ละสังโยชน์ทั้ง ๕ อย่าง คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะและปฏิฆะได้ ลำดับที่ ๔ พระอรหันต์ หมายถึง ผู้บรรลุธรรมระดับสุดท้าย เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ได้ในสิกขา ๓ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา สามารถละกิเลสได้ในเบื้องสูง ๕ อย่างคือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา และคุณพิเศษแห่งการบรรลุธรรม ประกอบด้วย ปฏิสัมภิทา ๔ ได้แก่ อตถปฏิสัมภิทา อัมมปฏิสัมภิทา นิรุตติปฏิสัมภิทา ปฏิภาณปฏิสัมภิทา วิโมกข์ ๘ ได้แก่ บุคคลผู้มีรูปเห็นรูปทั้งหลาย, บุคคลผู้มีรูปสัญญาภายใน เห็นรูปทั้งหลาย

^๗ สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๖๖๕.

ภายนอก, บุคคลผู้น้อมใจไปว่างาม, บุคคลบรรลู่อากาศาสนัญจายตนฌานโดยกำหนดว่าอากาศาหาที่สุดมิได้, บุคคลล่งอากาศาสนัญจายตนฌานและบรรลู่วิญญูณัญจายตนฌานโดยกำหนดว่าวิญญูณหาที่สุดมิได้, บุคคลล่งวิญญูณัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลู่อาภิญญัญจายตนฌานโดยกำหนดว่าไม่มีอะไร, บุคคลล่งอาภิญญัญจายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลู่เนวสัญญานาสัญญายตนฌานอยู่, บุคคลล่งเนวสัญญานาสัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวงบรรลู่สุญญาเวทิตนโรธอยู่^๔ และอภิญญา ๖ ได้แก่ อธิวิธัญญาน โสทธาตุวิสทธิญาน ปรจิตตญาน ปุพเพนิวาสานุสสติญาน จตุปปตญาน และอาสวกขญญาน

๒. ผลการศึกษาประวัติของพระกีสาคโคตมีเถรี พระปฎาจารย์เถรี และพระกุนทลเกสีเถรี ที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า พระกีสาคโคตมีเถรีมีอดีตชาติที่เกิดในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ อดีตชาติที่ในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ นางมีชื่อว่าธรรมมา ได้เข้าเฝ้าฟังธรรมเห็นการแต่งตั้งภิกษุณีรูปหนึ่งว่าเป็นผู้เลิศทางจิรวรศรัทธาหมอง จึงปรารณาดำแหน่งนั้น พระพุทธเจ้าปทุมุตตระได้ทรงพยากรณ์ว่านางจักสำเร็จสมประสงค์ในการเกิดในสมัยของพระพุทธเจ้าโคตมะ ในชาติสุดท้ายนี้ นางชื่อว่า กีสาคโคตมีได้แต่งงานกับเศรษฐีในกรุงสวัตถี มีบุตร ๑ คนเกิดมาไม่นานก็เสียชีวิต นางเสียใจร่ำไห้แทบจะขาดใจ น้ำตานองหน้า อัมศพลูกชายเที่ยวบ่นเพื่อราวกับคนบ้าสติฟั่นเฟือน จนได้พบกับพระพุทธเจ้าสมณโคตมที่วิหารพระเชตวัน พระพุทธเจ้าทรงให้นางไปหาแม่ลัดพันธุ์ฝักกาดจากเรือนที่ไม่มีคนตายแต่นางก็ไม่สามารถหาแม่ลัดพันธุ์ฝักกาดได้ จึงกลับมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าทรงตรัสกับนางว่าทุกคนเกิดมาต้องพบกับความตายไม่มีใครหนีพ้นมัจจุราชได้ ดุจเดียวกับกระแสน้ำหลากมาพัดพาเอาชีวิตของประชาชนผู้นอนหลับไหลไปฉะนั้นแล จบพระเทศนานางบรรลู่โสคาปัตติผลกราบทูลขอบวชเมื่อบวชแล้วได้ชื่อว่าพระกีสาคโคตมีเถรี^๕ สำหรับประวัติของพระปฎาจารย์เถรีมีอดีตชาติที่เกิดในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ภพชาติในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ นางมีชื่อว่าภิกษุณี ได้เข้าเฝ้าฟังธรรมเห็นการแต่งตั้งภิกษุณีรูปหนึ่งว่าเป็นผู้เลิศทางพระวินัย จึงปรารณาดำแหน่งนั้น พระพุทธเจ้าปทุมุตตระได้ทรงพยากรณ์ว่านางจักสำเร็จสมประสงค์ในการเกิดภพชาติในสมัยของพระพุทธเจ้าโคตมะ ในชาติสุดท้ายนี้ นางชื่อว่าปฎาจารย์ นางเกิดในตระกูลเศรษฐีในกรุงสวัตถีพบรักกับคนรับใช้และได้หนีตามกันไป นางมีบุตร ๒ คนเสียชีวิตจากการถูกน้ำพัดพาไปและอีกคนถูกเหยี่ยวโฉบไปกิน สามีกูกงักเสียชีวิต บิดามารดาและพี่ชายถูกบ้านพังทับเสียชีวิต ชีวิตนางเต็มไปด้วยความเศร้าโศกเหลือประมาณ เเดินเร่ร้อนไร้ผ้าอาภรณ์เปลือยกาย หัวเราะบ้งร้องไห้บ้งไปตามท้องถนน จนกระทั่งได้มาพบกับพระพุทธเจ้าที่วิหารพระเชตวัน พระพุทธเจ้าตรัสเรียกสตินางและทรงปลอบนางว่า เธออย่าคิดไปเลย เธอมาหาเราซึ่งสามารถเป็นที่พึ่งของเธอได้ ก็บัดนี้เธอหลั่งน้ำตาเพราะความตายของลูกเป็นต้นเป็นเหตุฉฉันใดในสังสารวัฏ

^๔ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๗๔/๑๒๒.

^๕ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๕๕-๕๘/๔๖๓-๔๖๖.

ที่มีเสี้ยนต้นเงื่อนปลายไม่ปรากฏก็ฉนั้น น้ำตาที่หลังเพราะความตายของลูกเป็นต้นเป็นเหตุ ยังมากกว่า น้ำในมหาสมุทรทั้งสี่ น้ำในมหาสมุทรทั้งสี่ยังมีปริมาณน้อย ความเศร้าโศกของนรชนผู้ถูกทุกข์กระทบแล้ว น้ำจากน้ำตามิใช่น้อย มีปริมาณมากกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้งสี่นั้นเสียอีก เมื่อนางได้ฟังธรรมเทศนาจบ ก็ได้บรรลुพระโศดาปัตติผลจึงทูลขอบวชเมื่อบวชแล้วได้ชื่อว่าพระภูษาจาราเถรี^{๑๐} และประวัติของ พระกุนทลเกสีเถรีมีอดีตชาติที่เกิดในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ภูษชาติในสมัยของ พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ นางมีชื่อว่าภิกขุทาสิกา ได้เข้าเฝ้าฟังธรรมเห็นการแต่งตั้งภิกษุณี รูปหนึ่งว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้ชุปาภิญญา (รู้ฉับพลัน) จึงปรารถนาตำแหน่งนั้น พระพุทธเจ้า ปทุมุตตระได้ทรงพยากรณ์ว่านางจักสำเร็จสมประสงค์ในการเกิดภพชาติในสมัยของพระพุทธเจ้าโคตมะ ในชาติสุดท้ายนี้ นางชื่อว่า กุนทลเกสี นางเกิดในตระกูลเศรษฐีในกรุงราชคฤห์ มีใจรักในโจรที่กำลัง ถูกประหารจึงได้ให้บิดาใช้ทรัพย์ไถ้โจรมาและบิดาได้ยกนางให้เป็นภรรยาของโจรผู้นั้น นางทำหน้าที่ภรรยา และเลี้ยงดูแลเกื้อกูลสามีเป็นอย่างดีเสมอมา แต่ด้วยนิสัยของโจรมีความโลภอยากได้ทรัพย์ จึงได้ออกอุบาย ให้นางพาไปหน้าผาเพื่อบวงสรวงหากรอดจากการถูกประหาร เมื่อไปถึงสามีของนางได้บอกกล่าวถึงเจตนา ที่จะฆ่านางเพื่อเอาทรัพย์สมบัติ นางจึงคิดไตร่ตรองด้วยสติอ้างความจงรักภักดีที่มีต่อสามีจึงโอกาสฟ้องรำ ขอกอดสามีก่อนตาย เมื่อสามีชะล่าใจนางจึงได้ปลักสามีตกหน้าผาเสียชีวิต จากนั้นนางจึงตัดสินใจออกบวช ในสำนักปริพาชกด้วยความที่นางเป็นคนฉลาด ได้เรียนจากสำนักปริพาชกจนจบหลักสูตรหมดสิ้น จนกระทั่ง ได้พบและถามปัญหา กับพระสารีบุตรซึ่งนางไม่สามารถตอบปัญหาพระสารีบุตรได้ จึงยอมแพ้และขอบวช หากแต่พระสารีบุตรได้พานางเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าที่วัดพระเชตะวัน พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมให้เป็นถึง ชั้นธ ์ อายตนะ และธาตุทั้งหลาย ไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน เมื่อนางได้ฟังธรรมเทศนาจบ ก็ได้บรรลุพระโศดาปัตติผลจึงทูลขอบวชที่เมื่อบวชแล้วได้ชื่อว่าพระกุนทลเกสีเถรี^{๑๑}

๓. ผลการศึกษาวิเคราะห์การบรรลุธรรมของพระภิกษุณีที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาท กรณีศึกษาพระกีสาคอตมีเถรี พระภูษาจาราเถรี และพระกุนทลเกสีเถรี พบว่า การบรรลุธรรมของ พระกีสาคอตมีเถรี เกิดขึ้นในขณะที่พระเถรีนั่งตามประทีปให้แสงสว่างในวิหารเชตะวันเห็นเปลวประทีป ลุกแล้วก็หริ่ลงลุกแล้วก็หริ่ลงเช่นนี้ตลอด จึงได้กำหนดเอาแสงประทีปเป็นอารมณ์กรรมฐานแล้วรู้ได้ว่า ชีวิตสัตว์ทั้งหลายดุจเดียวกับแสงประทีปเกิดขึ้นแล้วก็ดับ ดับแล้วก็เกิดใหม่ เวียนว่ายอยู่เช่นนี้ จากนั้น พระพุทธเจ้าทรงรู้ถึงการพิจารณาของพระเถรีและจึงได้แสดงธรรมตรัสว่า ความเป็นอยู่เพียงวันเดียว ของบุคคลผู้พิจารณาเห็นความเกิดและความเสื่อม ประเสริฐกว่าความเป็นอยู่ ๑๐๐ ปีของบุคคลผู้มิได้ พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมไป ผู้ใดเห็นแจ้งในพระนิพพาน แม้จะมีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว ก็ยัง

^{๑๐} ชุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๖๘-๕๐๒/๔๕๐-๔๕๔.

^{๑๑} ชุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑-๔๓/๔๕๖-๔๖๑.

ประเสริฐกว่าผู้มีอายุตั้งร้อยปีแต่ไม่เห็นแจ้ง สิ้นสุดพระคาถาพระกัสาโคตมีเถรีก็ได้บรรลุลหกรรมและได้รับการยกย่องว่า ผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายในทางผู้ทรงจิวรเศร้ามอง^{๑๒} สำหรับการบรรลุลหกรรมของพระปฎาจารย์เถรีนั้น เกิดขึ้นจากการพิจารณาการไหลของน้ำล้างเท้าในวันที่ ๑ น้ำไหลไปหน่อยหนึ่งก็ขาดหยุดไหลเหมือนกับชีวิตคนเราก็เช่นกันบางคนตายในช่วงปฐมวัย วันที่ ๒ น้ำก็ไหลไปไกลกว่าวันที่ ๑ แล้วก็ขาดลงเหมือนบางคนก็ตายในช่วงมัชฌิมวัย วันที่ ๓ น้ำไหลไปไกลกว่าวันที่ ๒ แล้วก็ขาดอีกเหมือนบางคนก็ตายในช่วงปัจฉิมวัย จากนั้นพระพุทธเจ้าทรงรู้ถึงการพิจารณาของพระเถรีจึงได้แสดงธรรมตรัสว่า สัตว์เหล่านี้ทั้งหมดล้วนมีความตายเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น คนที่เห็นความเกิด ความเสื่อมของเบญจขันธ์ มีชีวิตเป็นอยู่วันเดียวก็ดี ขณะเดียวก็ดียังประเสริฐกว่าคนที่ไม่เห็นความเกิด ความเสื่อมแม้จะมีชีวิตเป็นอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปีก็ตาม พระเถรีฟังธรรมเทศนาจบได้บรรลุลหกรรมและได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายในทางผู้ทรงพระวินัย^{๑๓} และการบรรลุลหกรรมของพระกุนทลเกสีเถรี เกิดขึ้นจากการที่พระเถรีได้เห็นการไหลของน้ำเปรียบกับสังขารที่มีความเกิดและความดับ ส่งผลให้พระเถรีมีจิตหลุดพ้นเพราะความไม่ถือมั่น ยึดมั่นในสังขาร พระเถรีได้พิจารณาถึงความเกิดขึ้นและดับของขันธ์ ๕ และหลักไตรลักษณ์ จึงได้บรรลุลหกรรม พระเถรีจึงได้รับการยกย่องว่าผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายในทางผู้ทรงตรัสรู้เร็วพลัน^{๑๔} และพระเถรีทั้ง ๓ รูป ได้รับคุณพิเศษแห่งการบรรลุลหกรรม คือ ปฏิสัมภิตา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญา ๖

บทสรุป

๑. ผลการศึกษาการบรรลุลหกรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การบรรลุโลกุตตรธรรม ๙ อันได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ของพระอริยบุคคลผู้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ โดยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา การเจริญสมณะภาวนาและวิปัสสนาภาวนาจนบรรลุลหกรรมโดยลำดับพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามีและพระอรหันต์ ในการบรรลุลหกรรมนี้มี ๒ ลักษณะ ได้แก่ เจโตวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นทางจิต หลุดพ้นด้วยสมาธิ เป็นภาวะจิตที่ประกอบด้วยสมาธิกำจัดราคะได้ ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัด ได้แก่ กาม ความติดใจ รวมถึงตัณหา โทสะและราคะ และปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์สมบูรณ์ไม่มีกิเลสกั้นบัง ซึ่งปัญญาวิมุตตินี้จะเกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลผู้บรรลุลหกรรมเพราะเมื่อปัญญากำจัด อวิชชาได้ ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดก็จะเกิดปัญญาวิมุตติ ได้แก่ ผลฉานผลปัญญา อรหัตผลฉาน อรหัตผลปัญญา นอกจากนี้ การบรรลุลหกรรมยังสามารถแบ่งตามประเภทของกิเลสที่ละได้เรียกว่าสังโยชน์ ๑๐ ประการ แบ่งตามอริยบุคคล ๘ จำพวก และแบ่งตามการบรรลุลหกรรมระดับ

^{๑๒} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๘๔-๘๔/๔๖๖-๔๘๖.

^{๑๓} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๕๐๓-๕๑๑/๔๕๔-๔๕๕.

^{๑๔} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๔-๕๕/๔๖๑-๔๖๒.

โลกียธรรมและระดับโลกุตตรธรรม คุณวิเศษแห่งการบรรลุนิพพาน ประกอบด้วย ปฏิสัมภีธา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖

๒. ผลการศึกษาประวัติของพระกิสาคโคตมีเถรี พระปฎาจารย์เถรี และพระกุนทลเกสีเถรี ที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า พระกิสาคโคตมีเถรีมีอดีตชาติที่เกิดในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ภพชาติในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ นางมีชื่อว่าธรรมา ได้เข้าเฝ้าฟังธรรมเห็นการแต่งตั้งภิกษุณีรูปหนึ่งว่าเป็นผู้เลิศทางจิวรเศร้าหมอง จึงปรารถนาตำแหน่งนั้น และภพชาติสุดท้ายสมัยของพระพุทธเจ้าโคตมนางชื่อว่า กิสาคโคตมีได้แต่งงานกับเศรษฐีในกรุงสวตถิ มีบุตร ๑ คน เกิดมาไม่นานก็เสียชีวิต นางเสียใจทำให้แทบจะขาดใจจนได้พบกับพระพุทธเจ้าสมณโคตมที่วิหารพระเชตวัน พระพุทธเจ้าทรงให้นางไปหาแม่ลัดพันธุ้ฝึกกาด แต่นางก็ไม่สามารถหาแม่ลัดพันธุ้ฝึกกาดได้ จึงกลับมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าทรงตรัสกับนางว่าทุกคนเกิดมาต้องพบกับความตายไม่มีใครหนีพ้น มัจจุราชได้ จบพระเทศนานางบรรลุโสดาปัตติผลกราบทูลขออุปสมบทเป็นภิกษุณี เมื่อบวชแล้วได้นามว่า พระกิสาคโคตมีเถรี สำหรับพระปฎาจารย์เถรีมีอดีตชาติที่เกิดในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ภพชาติในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ นางมีชื่อว่าภิกษุณี ได้เข้าเฝ้าฟังธรรมเห็นการแต่งตั้งภิกษุณีรูปหนึ่งว่าเป็นผู้เลิศทางพระวินัย จึงปรารถนาตำแหน่งนั้น ในภพชาติในสมัยของพระพุทธเจ้าโคตมนางชื่อว่า ปฎาจารย์ นางเกิดในตระกูลเศรษฐีในกรุงสวตถิพบรักกับคนรับใช้และได้หนีตามกันไป นางมีบุตร ๒ คนเสียชีวิตจากการถูกน้ำพัดพาไปและอีกคนถูกเหยี่ยวโฉบไปกิน สามีกุญกัดเสียชีวิต บิดามารดาและพี่ชายถูกบ้านทับเสียชีวิต ชีวิตนางเต็มไปด้วยความเศร้าโศกเหลือประมาณเดินเร่ร้อนไร้ผ้าอาภรณ์เปลือยกายตามท้องถนนว่า ปฎาจารย์ จนกระทั่งได้มาพบกับพระพุทธเจ้าที่วิหารพระเชตวัน พระพุทธเจ้าตรัสเตือนสติและปลอบนางว่า เธออย่าคิดไปเลย เธอมาหาเราซึ่งสามารถเป็นที่พึ่งของเธอได้ ก็บัดนี้เธอหลังน้ำตาเพราะความตายของลูกเป็นต้นเป็นเหตุฉันใดในสังสารวัฏที่มีเงื่อนไขต้นเงื่อนไขไม่ปรากฏก็ฉันนั้น น้ำตาที่หลังเพราะความตายของลูกเป็นต้นเป็นเหตุ ยิ่งมากกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้งสี่ น้ำในมหาสมุทรทั้งสี่ยังมีปริมาณน้อย ความเศร้าโศกของนรชนผู้ถูกทุกข์กระทบแล้วน้ำจากน้ำตามิใช่ยังมีปริมาณมากกว่าน้ำในมหาสมุทรทั้งสี่นั้นเสียอีก เมื่อนางได้ฟังธรรมเทศนาจบก็ได้บรรลุพระโสดาปัตติผล จึงทูลขอบวชที่เมื่อบวชแล้วได้มีชื่อว่าพระปฎาจารย์เถรี และพระกุนทลเกสีเถรีมีอดีตชาติที่เกิดในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ภพชาติในสมัยของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ นางมีชื่อว่าภิกษุทาสิกา ได้เข้าเฝ้าฟังธรรมเห็นการแต่งตั้งภิกษุณีรูปหนึ่งว่าเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้ขีปาภิญญา (รู้ลับปล้น) จึงปรารถนาตำแหน่งนั้น ในภพชาติในสมัยของพระพุทธเจ้าโคตมนางชื่อว่ากุนทลเกสี นางเกิดในตระกูลเศรษฐีในกรุงราชคฤห์ มีใจรักในโจรที่กำลังถูกประหารจึงได้ให้บิดาใช้ทรัพย์ให้โจรมาเป็นสามี แต่ด้วยนิสัยของโจรมีความโลภอยากได้ทรัพย์ จึงได้ออกอุบายให้นางพาไปหน้าผาบอกกล่าวถึงเจตนาที่จะฆ่านางเพื่อเอาทรัพย์สมบัติ นางจึงคิดไตร่ตรองด้วยสติอ้างความรักภักดีที่มีต่อสามีจึงขอโอกาสพอรำและ

กอดสามีก่อนตาย เมื่อสามีชะล่าใจนางจึงได้ผลักสามีตกหน้าผา จากนั้น นางจึงตัดสินใจบวชในสำนักปริพาชกและได้เล่าเรียนวิชาจนหมดสิ้น วันหนึ่งนางได้ถามตอบปัญหาเกี่ยวกับพระสารีบุตร ซึ่งนางตอบปัญหาไม่ได้จึงยอมแพ้และขอบวช หากแต่พระสารีบุตรได้พานางเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าที่วัดพระเชตุวัน พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมให้เป็นถึงชั้นธัมมจักกัปปวัตตนะ ธาตุทั้งหลาย ไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่มีตัวตน เมื่อนางได้ฟังธรรมเทศนาจบก็ได้บรรลุนิยามพระโสดาปัตติผลจึงทูลขอบวชที่เมื่อบวชแล้วได้มีชื่อว่าพระกุนทลเกสีเถรี เมื่อวิเคราะห์ประวัติทั้ง ๓ พระเถรีนี้จะพบได้ว่ามีอดีตชาติเกิดในตระกูลเดียวกันเป็นพี่น้องกัน พบกับความสูญเสียบุคคลที่ตนรักเหมือนกันอันเป็นเหตุให้ก้าวสู่ทางธรรมเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา

๓. ผลการศึกษาวิเคราะห์การบรรลุนิยามของพระภิกษุณีที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาทกรณีศึกษาพระกิสสาโคตมีเถรี พระปฎาจารย์เถรี และพระกุนทลเกสีเถรี พบว่า การบรรลุนิยามของพระกิสสาโคตมีเถรี เกิดขึ้นในขณะที่พระเถรีนั่งตามประทีปให้แสงสว่างในวิหารเชตุวันเห็นเปลวประทีปลุกแล้วก็หรีดลงลุกแล้วก็หรีดลงเช่นนี้ตลอด ได้กำหนดเอาแสงประทีปเป็นอารมณ์กรรมฐานแล้วเกิดความรู้สึกขึ้นว่า ชีวิตสัตว์ทั้งหลายดุจเดียวกับแสงประทีปเกิดขึ้นแล้วก็ดับ ดับแล้วก็เกิดใหม่ เวียนว่ายอยู่เช่นนี้ จากนั้นได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าตรัสถึงผู้ที่เห็นความเกิดและความเสื่อมประเสริฐกว่าผู้มีความเป็นอยู่ ๑๐๐ ปี ของบุคคลผู้มีได้พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมไป สิ้นสุดพระคาถาพระกิสสาโคตมีเถรีก็ได้บรรลุนิยามพระอรหัตผล และได้รับการยกย่องว่าผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายในทางผู้ทรงจิวรเศร้ามอง สำหรับการบรรลุนิยามของพระปฎาจารย์เถรีนั้น เกิดขึ้นจากการพิจารณาการไหลของน้ำล้างเท้าในวันที่ ๑ น้ำไหลไปหน่อยหนึ่งก็ขาดหยุดไหลเหมือนกับชีวิตคนเราก็เช่นกันบางคนตายในช่วงปฐมวัย วันที่ ๒ น้ำก็ไหลไปไกลกว่าวันที่ ๑ แล้วก็ขาดลงเหมือนบางคนก็ตายในช่วงมัชฌิมวัย วันที่ ๓ น้ำไหลไปไกลกว่าวันที่ ๒ แล้วก็ขาดอีกเหมือนบางคนก็ตายในช่วงปัจฉิมวัย จากนั้นได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าตรัสว่า สัตว์เหล่านี้ทั้งหมดล้วนมีความตายเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น คนที่เห็นความเกิด ความเสื่อมของเบญจขันธ์ มีชีวิตเป็นอยู่วันเดียวก็ดี ขณะเดียวก็ดียังประเสริฐกว่าคนที่ไม่เห็นความเกิด ความเสื่อมแม้จะมีชีวิตเป็นอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปีก็ตาม พระเถรีฟังธรรมเทศนาจบได้บรรลุนิยามพระอรหัตผลและได้รับการยกย่องว่าผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายในทางผู้ทรงพระวินัย และการบรรลุนิยามของพระกุนทลเกสีเถรี เกิดขึ้นจากการที่พระเถรีได้เห็นการไหลของน้ำเปรียบกับสังขารที่มีความเกิดและความดับ ส่งผลให้พระเถรีมีจิตหลุดพ้นเพราะความไม่ถือมั่น ยึดมั่นในสังขาร พระเถรีได้พิจารณาถึงความเกิดขึ้นและดับของขันธ์ ๕ และหลักไตรลักษณ์ จึงได้บรรลุนิยามพระอรหัตผลพระเถรีจึงได้รับการยกย่องว่าผู้เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายในทางผู้ทรงตรัสรู้เร็วพลัน และพระเถรีทั้ง ๓ รูป ได้รับคุณวิเศษแห่งการบรรลุนิยาม คือ ปฏิสัมภิกา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ สรุปรูปจากการวิเคราะห์การบรรลุนิยามของพระเถรีทั้ง ๓ รูปนั้น มีวิธีการบรรลุนิยามเหมือนกัน คือ (๑) ฟังธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้ามองเห็นสังขารของชีวิตคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา (๒) เกิดอาการเบื่อหน่าย

เห็นในขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ แล้วเปลี่ยนมุมมองชีวิตตามความเป็นจริง (๓) เมื่อเบื่อหน่ายแล้วคลายกำหนด จากนั้นจิตหลุดพ้น และ (๔) บรรลุธรรมด้วยการพิจารณาแสงจาก เปลวไฟและการไหลของน้ำที่แสดงให้เห็นถึงการเกิดดับของชีวิต และมีปัจจัยที่หนุนนำการบรรลุธรรม ที่เหมือนกันคือ การมีพระพุทธเจ้าเป็นปรโตโฆสะและกัลยาณมิตร หากแต่สิ่งที่ต่างกันคือการได้รับ ยกย่องในเขตทศกัณฐ์ที่แตกต่างกันตามที่ได้ตั้งความปรารถนาในอดีตชาติ

อภิปรายผล

๑. การศึกษาการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ผลการวิจัยพบว่า การบรรลุธรรม เป็นการปฏิบัติไปสู่ความสำเร็จด้วยการกำจัดกิเลส คือ ราคะ โทสะ และโมหะ การออกจากเครื่องผูกมัด คือ ตัณหา และวิภวสังสาร จึงเป็นสถานะที่ไร้กิเลสและไม่มีทุกข์ได้ชื่อว่าเป็นผู้หลุดพ้น คือ การหลุดพ้นทางจิต (เจโตวิมุตติ) และการหลุดพ้นด้วยปัญญา (ปัญญาวิมุตติ) เป็นความหลุดพ้นแห่งปัญญา ที่บริสุทธิ์สมบูรณ์ไม่มีกิเลสกั้นบัง โดยมีลำดับขั้นการบรรลุธรรมคือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ซึ่งสอดคล้องกับสุนทร สุขทรัพย์ทวีผล พบว่า การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาจะเป็นไปตามลำดับโดยอาศัยการละสังโยชน์ ๑๐^{๑๕} และสอดคล้องกับพระประสาธน์ ขยาภิโรโต (อร่ามวาทินิชย์) พบว่า การบรรลุธรรม คือการทำให้แจ้งแห่งธรรมด้วยปัญญาในโลกุตตรธรรม คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ลักษณะของการบรรลุธรรมเป็นอาการที่จิตหลุดพ้นจากอัสวกิเลส^{๑๖} นอกจากนี้ในงานวิจัยยังพบว่า การปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน เป็นการพิจารณาถึงขั้น ๕ आयตนะ และกฎของไตรลักษณ์ ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาวิจัยของจุฑาทัก หิริรักษ์ธำรง พบว่า การฝึกจิตให้เกิดปัญญา เกิดความรู้แจ้งในรูป นามที่เป็นสภาวะธรรมหรือขั้น ๕ ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา^{๑๗} นอกจากนี้ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมที่ผู้วิจัยพบนั้น สอดคล้องกับ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวว่า หลักปฏิบัติของผู้เจริญด้วยปัญญาคือหลักไตรลักษณ์ คือการรู้เท่าทันสังขารและรู้เท่าทันตามความเป็นจริง^{๑๘}

^{๑๕} สุนทร สุขทรัพย์ทวีผล, “การวิเคราะห์แนวคิดเรื่องฆราวาสุมณี”, วารสารวิจัยวิชาการ, ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๓ (พฤษภาคม-มิถุนายน ๒๕๖๖) : ๓๘๐.

^{๑๖} พระประสาธน์ ขยาภิโรโต (อร่ามวาทินิชย์), “กระบวนการบรรลุธรรมของพุทธสาวิกานในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๓), หน้า ๗๒-๗๔.

^{๑๗} จุฑาทัก หิริรักษ์ธำรงค์, “รูปแบบการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, ดุษฎีนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐), หน้า ๑๓.

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๕), หน้า ๑๑๔-๑๑๕.

๒. ผลการศึกษาประวัติของพระกสิโคตมีเถรี พระปฎาจารย์เถรี และพระกุนทลเกสีเถรี ที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า พระปฎาจารย์เถรีครั้งเกิดในสมัยพระพุทธเจ้าปฐมุตตระ ได้ฟังธรรมและได้เห็นพระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งภิกษุณีรูปหนึ่งว่าเป็นเลิศทางทรงวินัยจึงปรารถนาเช่นนั้น และได้บำเพ็ญบุญบารมีนิมนต์พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ให้ฉันตลอด ๗ วัน ในภพชาติของพระสมณโคตม นางได้พบกับมรสุมแห่งการสูญเสียสามี บุตรทั้ง ๒ มารดา บิดาและพี่ชาย พระเถรีนั้นไว้สติเปรียบเหมือนกับคนบ้าจนได้มาพบกับพระพุทธเจ้าสมณะโคตมพระองค์ทรงเรียกสติและแสดงธรรม จากนั้นพระเถรีได้ฟังธรรมบรรลุพระโสดาบันและได้บวชในพระพุทธศาสนาจนบรรลุพระอรหันต์ได้รับการแต่งตั้งเอตทัคคะผู้ทรงพระวินัย สอดคล้องกับพระปลัดเดโชว์ สุคนโธ (ไทยมานิตย์) พบว่า พระภิกษุณีปฎาจารย์เถรีได้เริ่มสั่งสมบารมีและตั้งความปรารถนาเป็นเอตทัคคะผู้เลิศทางด้านทรงจำวินัยในสมัยพระพุทธเจ้าพระนามว่าปฐมุตตระ และสั่งสมบารมีเรื่อยมาจนถึงสมัยพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน เมื่อมีชีวิตต้องประสบกับความทุกข์โศกเพราะการเสื่อมสูญบุตร มารดา บิดา และพี่ชาย เมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าและเจริญวิปัสสนาภาวนาดูรูปนามจนตัดสังโยชน์ ๑๐ เข้าสู่โลกุตตรธรรม ๙ สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในที่สุด^{๑๙} นอกจากนี้ ผลการวิจัยพบว่าการตั้งจิตปรารถนาในอดีตชาติมีผลต่อการบรรลุนิยามของพระเถรีทั้ง ๓ รูป สอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาสังเวช ธรรมเนตติโก (เนตรนิมิต) พบว่า การบรรลุอรหัตผลของภิกษุณีแต่ละรูปมีส่วนสัมพันธ์กับภูมิหลังในอดีตชาติที่ตั้งความปรารถนาไว้และชาติปัจจุบัน^{๒๐} และผู้วิจัยยังพบว่า ชีวิตของนางกสิโคตมีและนางปฎาจารย์คล้ายกันคือการสูญเสียผู้เป็นที่รักตายจากไปจึงมีความโศกเศร้า ทุกข์ใจยิ่ง ซึ่งสอดคล้องกับพระมหาอิวัณณ์ ภาทรกวี (บุตตานาง) พบว่า นางปฎาจารย์และนางกสิโคตมีทั้งสองสูญเสียลูกอันเป็นที่รักจึงเป็นผู้ที่ได้รับทุกข์ทรมานยิ่ง^{๒๑}

๓. ผลการศึกษาวิเคราะห์การบรรลุนิยามของพระภิกษุณีที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาท กรณีศึกษาพระกสิโคตมีเถรี พระปฎาจารย์เถรี และพระกุนทลเกสีเถรี พบว่าพระกสิโคตมีเถรีได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าตรัสว่าความเป็นไปเพื่อการหลุดพ้นทุกข์ได้นั้น จะต้องไม่มัวเมาหรือมีใจเพราะจะมีวิบากที่เลวร้ายที่จะทำให้ชีวิตของผู้นั้นเมื่อจบเทศนาพระเถรีบรรลุโสดาบัน ในวันหนึ่งพระเถรีได้พิจารณาเปลวไฟลูกโพล่งและหริ่งในอุโบสถจึงได้เห็นถึงสังขะของชีวิตที่เกิดขึ้นและดับไปและได้ฟังธรรมจาก

^{๑๙} พระปลัดเดโชว์ สุคนโธ (ไทยมานิตย์), “ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุนิยามของพระปฎาจารย์เถรี”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๑๐๓.

^{๒๐} พระเถรีที่ได้รับเอตทัคคะหลายท่าน ขอ เช่นแก่ที่สุด ยึดถือพระธรรมวินัยเดิมอย่างเคร่งครัด นับถือมากในประเทศไทย พม่า เขมร ลาว ศรีลังกา พระมหาสังเวช ธรรมเนตติโก (เนตรนิมิต), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องชีวิตภิกษุณีกับการบรรลุอรหัตผล: เฉพาะที่ปรากฏในเถรีคาถา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๓๕.

^{๒๑} พระมหาอิวัณณ์ ภาทรกวี (บุตตานาง), “การสร้างและปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ผู้หญิงภิกษุณีในอรรถกถาธรรมบท”, *วารสารวิชาการธรรมบทธรรมศน์*, ปีที่ ๒๑ ฉบับที่ ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๖๔): ๑๒๖-๑๓๐.

พระพุทธเจ้าตรัสถึงผู้ที่เห็นความเกิดและความเสื่อมประเสริฐกว่าผู้มีความเป็นอยู่ ๑๐๐ ปี ของบุคคล ผู้มิได้พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมไป สิ้นสุดพระคาถาพระกีสาคอตมิเถรีก็ได้บรรลुพระอรหัตตผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิตาได้รับยกย่องว่าเป็นเลิศกว่าภิกษุณีในการทรงจีวรเศร้าหมอง ซึ่งสอดคล้องกับสาธุ มหัทธานาดุลย์ พบว่า การบรรลุธรรมของนางกีสาคอตมินั้นจากการที่พระพุทธเจ้าตรัสพระคาถาว่า นรชนผู้มีวามะในบุตรและปศุสัตว์ มีใจเกี่ยวข้องในอารมณ์ต่าง ๆ ย่อมถูกมฤตยูคร่าไปเหมือนชาวบ้าน ผู้หลับไหลถูกห้องน้ำพัดพาไปฉะนั้น เมื่อจบคาถานางดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล จากนั้นถึงวาระในโรงอุโบสถ เห็นเปลวประทีปลุกโพล่งขึ้นและหรีดลงได้ถืออารมณ์ว่าสัตว์เหล่านั้นก็อย่างนั้นเหมือนกัน เกิดขึ้นและดับไปดังเปลวประทีปผู้ถึงพระนิพพานไม่ปรากฏอย่างนั้นและพระพุทธเจ้าทรงตรัสพระคาถาว่า ผู้เห็นทางอมตะ แม้มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียวประเสริฐกว่าผู้ไม่เห็นอมตะที่มีชีวิตอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปี หลังจบเทศนา พระกีสาคอตมิเถรีดำรงอยู่ในพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิตาได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้เลิศการทรงจีวร เศร้าหมอง^{๒๒} ผลการศึกษาการบรรลุธรรมของพระปฎาจารย์เถรีเจริญสมาธิด้วยการฟังธรรมและเจริญ วิปัสสนาด้วยมรณานุสติจนบรรลุธรรม ซึ่งสอดคล้องกับพรสุขดา พระเชียนทองและมนตรี สิริโรจนานันท์ พบว่า พระปฎาจารย์เถรีเจริญสมาธิด้วยการฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า จากนั้นจึงเจริญวิปัสสนาจนสามารถ บรรลุธรรมจักขุและเจริญสมาธิด้วยมรณานุสติจากนั้นเจริญวิปัสสนาจนบรรลุอรหัตตผล^{๒๓} สำหรับการแต่งตั้งในตำแหน่งเอตทัคคะของพระเถรีทั้ง ๓ รูป ผลการวิจัยพบว่า พระกีสาคอตมิเถรี ได้รับการ แต่งตั้งในตำแหน่งเอตทัคคะด้านผู้ครองจีวรเศร้าหมอง พระปฎาจารย์เถรี ได้รับการแต่งตั้งในตำแหน่ง เอตทัคคะด้านผู้ทรงพระวินัย และพระกุนทลเกสเถรีได้รับการแต่งตั้งในตำแหน่งเอตทัคคะด้านผู้รู้ขับปล้น สอดคล้องกับงานวิจัยของแม่ชีกฤษณา รักษาโฉม พบว่า พระปฎาจารย์เถรี พระพุทธเจ้าทรงยกย่อง แต่งตั้งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะด้านผู้ทรงพระวินัย^{๒๔} และดำรง ศิริโกวิท และคณะ พบว่า พระภัททา กุณฑลเกสเถรี เมื่ออุปสมบทแล้วได้เห็นน้ำล้างเท้าไหลไป นางได้พิจารณาถึงความเกิดขึ้นและความดับ ของขันธ ๕ เหมือนกับน้ำล้างเท้า จิตของนางก็หลุดพ้นจากกิเลส ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าทรงตั้ง พระภัททา กุณฑลเกสเถรีในตำแหน่งเอตทัคคะเป็นผู้เลิศในฝ่ายชิปาภิญญา (ผู้ตรัสรู้เร็วพลัน)^{๒๕}

^{๒๒} สาธุ มหัทธานาดุลย์, “การโค้ชชีวิต: มุมมองของจิตบำบัดและการให้คำปรึกษาเชิงพุทธ”, **ธรรมธารา วารสาร วิชาการทางพระพุทธศาสนา**, ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๑ (ฉบับรวมที่ ๑๒, ๒๕๖๔): ๑๕๔-๑๕๙.

^{๒๓} สุขดา พระเชียนทองและมนตรี สิริโรจนานันท์, “การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาขันธ ๕ ของพุทธศาสนิกชน สตรีไทย”, **วารสารมหาจุฬาริชาการ**, ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๖๒): ๑๙๗.

^{๒๔} แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของพระวินัยธรในพระวินัยปิฎก: ศึกษาเฉพาะกรณี พระอุบาลีเถระ และพระปฎาจารย์เถรี”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**, (บัณฑิต วิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑๘.

^{๒๕} ดำรง ศิริโกวิท และคณะ, “สถานะและบทบาทของภิกษุณีในพระพุทธศาสนาเถรวาทของสถาบันสงฆ์ไทย”, **วารสารวิชาการสถาบันพัฒนาพระวิทยากร**, ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๖๖) : ๑๗๓.

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

๑. การศึกษาวิเคราะห์การบรรลุดรรมของพระภิกษุณีรูปอื่นที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาท
๒. การศึกษาวิเคราะห์การบรรลุดรรมของพระภิกษุที่ได้รับเอตทัคคะในพระพุทธศาสนาเถรวาท
๓. การศึกษาวิเคราะห์การบรรลุดรรมของฆราวาสที่ได้รับเอตทัคคะพระพุทธศาสนาเถรวาท

บรรณานุกรม

- จุฑาทิพย์ หริรัศมีอำรงค์. “รูปแบบการบรรลุดรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **ดุชนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.
- ดำรง ศิริโกวิท และคณะ. “สถานะและบทบาทของภิกษุณีในพระพุทธศาสนาเถรวาทของสถาบันสงฆ์ไทย”. **วารสารวิชาการสถาบันพัฒนาพระวิทยากร**. ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๖๖): ๑๗๓.
- พระประสาน ชยาภรณ์ (อร่ามวานิชย์). “กระบวนการบรรลุดรรมของพุทธสาวิการในพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๓.
- พระปลัดเดโช สุคนธ์ (ไทยมานิตย์). “ศึกษาการบำเพ็ญบารมีและการบรรลุดรรมของพระปฎาจารย์เถรี”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๕.
- พระมหาสังเวช ธรรมเนตติโก (เนตรนิมิต). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องชีวิตภิกษุณีกับการบรรลุดรรมที่ผลเฉพาะที่ปรากฏในเถรีคาถา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- พระมหาอริวัฒน์ ภาทกรวิ (บุตตานาง). “การสร้างและปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ผู้หญิงภิกษุณีในอรรถกถาธรรมบท”. **วารสารวิชาการธรรมบททรรศน์**. ปีที่ ๒๑ ฉบับที่ ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๖๔): ๑๒๖-๑๓๐.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

แม่ชีกฤษณา รักษาโฉม. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของพระวินัยธรในพระวินัยปิฎก: ศึกษาเฉพาะกรณี พระอุบาลีเถระ และพระปฎาจารย์เถรี”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). คัมภีร์วิสุทธิมรรค. กรุงเทพมหานคร: บริษัทธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

सानุ มหัทธานาดุลย์. “การไค้ชีวิต: มุมมองของจิตบำบัดและการให้คำปรึกษาเชิงพุทธ”. ธรรมธาราวารสารวิชาการทางพระพุทธศาสนา. ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๑ (ฉบับรวมที่ ๑๒, ๒๕๖๔) : ๑๕๔-๑๕๙.

สุชาติดา พระเขียนทองและมนตรี สิริโรจนานันท์. “การปฏิบัติธรรมโดยการพิจารณาชั้น ๕ ของพุทธศาสนิกชนสตรีไทย”. วารสารมหาจุฬาริชาการ. ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๖๒) : ๑๙๗.

สุนทร สุขทรัพย์ทวีผล. “การวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขมาราวาสนุณี”. วารสารวิจัยวิชาการ. ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๓ (พฤษภาคม-มิถุนายน ๒๕๖๖) : ๓๘๐.

กรมอนามัย. COVID-๑๙ รู้ทันป้องกันได้. “สรุปสถิติทั่วโลก รายงานสถานการณ์โควิด-๑๙ ทั่วโลก”. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://www.bbc.com/thai/articles/c4n4d4225020> [๓๑ สิงหาคม ๒๕๖๖].

สำนักข่าว Amaring ๓๔ HD. ข่าวทั่วไป. “รำลึก ๑๗ ปี โศกนาฏกรรม คลื่นยักษ์ สึนามิ”. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://www.amarintv.com/news/detail/114007> [๒๘ สิงหาคม ๒๕๖๖].

สำนักข่าว BBC New ไทย. “วิทยาศาสตร์เบี่ย ทำไม่ความเสียหายถึงรุนแรงเช่นนี้ ในวันที่ยอดผู้เสียชีวิตอาจเพิ่มสูงถึง ๒๐,๐๐๐ คน”. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://www.bbc.com/thai/articles /cgmp30qnzeo> [๑๑ กันยายน ๒๕๖๖].